

Instytut Filologii Słowiańskiej UMCS
Lublin

STEFAN WARCHOŁ

*W sprawie genezy miejsca akcentu na sylabie trzeciej
od końca w formach czasownikowych typu $\dot{\text{je}}\text{x}\text{a}\text{lem}$ —
 $\dot{\text{je}}\text{'x}\text{ali}\text{ś}\text{m}\text{y}$ w gwarze polskiej wsi Buśno i Raciborowice
w województwie chełmskim*

Remarques sur la genèse de la place de l'accent sur l'antépénultième
dans les formes verbales du type $\dot{\text{je}}\text{x}\text{a}\text{lem}$ — $\dot{\text{je}}\text{'x}\text{ali}\text{ś}\text{m}\text{y}$ du patois polonais
des villages Buśno et Raciborowice dans la voïévodie de Chełm

Akcent jest jedną z najbardziej stabilnych i trwałych cech gwary polskiej i ukraińskiej, a jednocześnie ma on istotne znaczenie dla zachowania ich genetycznej tożsamości. Jest tedy oczywiste, że problem ten rysuje się podobnie w przypadku obu gwar — polskiej i ukraińskiej — Kolechowic¹ oraz wsi Buśno i Raciborowice².

W gwarze ukraińskiej, mimo jej uwarunkowań bilingwistycznych, utrzymuje się nadal akcent swobodny i ruchomy, czyli zgodny z tradycją akcentuacyjną języka ukraińskiego³, natomiast w gwarze polskiej — paroksytoniczny. Istnieje nawet taka sytuacja, że każdy leksem, zapożyczony np.

¹ S. Warchoła, *Interferencje językowe jako zjawisko systemowe*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, „Rozprawy Sławistyczne” 4, pod red. S. Warchoła, Lublin 1989, s. 37.

² W tekście artykułu obydwie wsie cytowane są wg skrótu B = Buśno, R = Raciborowice.

³ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1994, s. 14 i n.; por. też: I. Ohijenko, *Ukraińskijsj nahołos*, Winnipeg 1952.

z języka (gwary) ukraińskiego do gwary polskiej, jest powszechnie przystosowany do systemu akcentuacyjnego polskiego, przejęty zaś z gwary polskiej do ukraińskiej — do systemu językowego ukraińskiego. I tak np. zapożyczony z gwary ukraińskiej wyraz 'bożak' 'oset' R zmienił akcent w gwarze polskiej na paroksytoniczny, odpowiada on bowiem ukr. wyrazowi *bo'd'ak*, czyli z akcentem oksytonicznym. Z kolei polskiemu wyrazowi 'młynek', który w gwarze polskiej używany jest obok wyrazu *w'łałka* 'narzędzie do czyszczenia zboża', w gwarze ukr. odpowiada *mły'nok* itd. Jak więc widać, w strukturze językowej obydwu systemów gwarowych, niezależnie od zjawiska wzajemnej interferencji, istnieje jednocześnie tendencja do utrzymania tych cech systemowych, które w sposób ewidentny i zdecydowany różnią te dwa systemy między sobą.

Z interferencją gwary ukraińskiej na polską, co w tym miejscu interesuje nas przede wszystkim, wiąże się tu niewątpliwie problem zróżnicowanego w gwarze polskiej miejsca akcentu w formach 1. i 2. os. czasu przeszłego typu *pu'jeχałem* || *puje'χałem*, *pu'jeχałeś* || *puje'χałeś* oraz wyłącznie panującego w 1. i 2. os. pluralis akcentu na zgłosce trzeciej od końca, czyli akcentu typu *pu'ji'χaliśmy*, *puji'χaliście*. W przypadku 1. i 2. os. pluralis cz. przeszłego nie byłoby to czymś różnym od języka ogólnopolskiego, gdyż, jak wiadomo, w formach tych akcent na trzeciej zgłosce od końca ma też polszczyzna kulturalna, zaś w trybie przypuszczającym może on również padać na sylabę czwartą, np. 'przyszlibyśmy⁴. Charakterystyczną cechą gwary badanej, podobnie jak niektórych innych gwar wschodniej Lubelszczyzny⁵, jest jeszcze na ogół powszechne występowanie akcentu na sylabie trzeciej w formach 1. i 2. os. czasu przeszłego, znanego już tylko w niektórych rejonach Polski i uważanego zwykle za cechę prowincjonalną, niepoprawną⁶.

W gwarze badanej, zwłaszcza u pokolenia młodszego, obok akcentu w 1. i 2. os. sg. cz. przeszłego na sylabie trzeciej dość często notowano też akcent na sylabie 2., czyli formy oboczne typu: *pu'jeχałem* || *puji'χałem* B, także *puji'χałem* R, ale w obydwu wsiach już w zasadzie powszechnie słyszałem *je'χałem*. Jednakże wśród pokolenia najstarszego, które reprezentuje jeszcze stosunkowo żywy bilingwizm, formy czasu przeszłego z końcówką ruchomą *-em*, *-eś*, jak również w pluralis *-śmy*, *-ście*, są używane raczej sporadycznie. Wśród tego pokolenia, którego system gwarowy jest dla naszych badań reprezentatywny, do powszechnie używanych na-

⁴ T. Lehr-Spławiński i R. Kubiński, *Gramatyka języka polskiego*, Wrocław 1952, s. 22 i n.

⁵ F. Czyżewski, *Gwara (morfologia i składnia) osady Łomazy*, „Annales UMCS”, sec. F, vol. XXXI, 1976, s. 360.

⁶ T. Lehr-Spławiński i R. Kubiński, *op. cit.*, s. 23.

leżą formy dawnego imiesłowu w połączeniu z zaimkami osobowymi *ja*, *ty* itd., czyli formy cz. przeszłego typu *ja był* — *ty był* — *on był*, też *ja była* itd., oraz *my byli* — *wy byli* — *oni byli*. Powszechnie więc występują też formy typu *ja choźuł* (ze znanym także w wielu gwarach Polski centralnej przejściem *-it* \geq *-uł*⁷, ale tu wyłącznie w formach r. męskiego) — *ty choźuł* — *on choźuł*, *my chuźili* — *wy chuźili* — *oni chuźili*, z normalnym akcentem na sylabie drugiej. Wprawdzie również u pokolenia najstarszego pojawiały się formy tego czasu z końcówkami ruchomymi *-em*, *-eś* itd., jak np. *'choźitem* || *ia choźuł* R, *'pisałem* || *ia pisał* B, *na'saźitem* (kartofli) i *ja nasaźuł* R, *pra'cowatem* || *ja pra'cował* B, R, *'spšedatem* || *ja spšedał*, też *'skošiteś* || *ty skośuł* || *ty skošił* (czyli z końcowym *-it*, reprezentowanym przez ludzi młodszych), *ty wiźateś* || *ty wiźał* B, oraz w pluralis: *gu'ńiliśmy* || *my guñili* || *my gu'ńilim* B, *ku'siliśmy* || *my kušili* R, *wypyn'zaliśmy* || *my wypynzali* R, też *'neśliści* || *wy neśli* B itp. Zapewne w związku z długą tradycją używania przez ludzi starszych przy odpowiednich imiesłowach zamiast końcówek ruchomych *-em*, *-eś* itd. konkretnych zaimków osobowych, w ich języku obok form typu *'košitem* lub *ja kośuł* pojawiały się również formy typu *ja 'košitem*, *ty 'košiteś*, też *wy chu'źiliści*, *wy 'piliści* || *wy pili* B, czyli formy z dodatkowo użytym zaimkiem o funkcji neutralnej, redundantnej. Tego typu formy, co tylko ogólnie zaznaczę, notowano przede wszystkim u przedstawicieli pokolenia młodszego, czyli tego, którego język (gwara) reprezentuje już znaczną ilość cech będących rezultatem interferencji systemu językowego ogólnopolskiego. Można zatem stwierdzić, że z tego punktu widzenia język (gwara) pokolenia najstarszego ma charakter gwary przejściowej między systemem gwarowym polskim a ukraińskim, gwara zaś pokolenia młodszego ma charakter mieszanym, z tendencją do stabilizowania się struktury formalnej czasu przeszłego na wzór systemu językowego ogólnopolskiego. Właśnie u pokolenia młodszego, niewątpliwie pod silnym wpływem języka ogólnopolskiego, usuwane są nie tylko formy z zaimkiem w funkcji końcówki fleksyjnej *-em*, *-eś* itd., ale również powszechnie notowane połączenia typu *ja choźuł*, *ty kośuł*, występujące z *-uł* (\leq *-it*, *-yt*), jeszcze i dziś niemal regularnie wśród ludzi najstarszych.

Z analizy zebranego materiału gwarowego wynika, że — poza nielicznymi wyjątkami — w mowie pokolenia najstarszego utrzymują się nadal bezkońcówkowe formy czasu przeszłego. Uwaga ta dotyczy zarówno form liczby pojedynczej, jak i mnogiej. Oznacza to, że są one w struk-

⁷ Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 41.

turze językowej gwary od dawna ustabilizowane i silnie zakodowane. Genetycznie zatem formy cz. przeszłego typu *ja kośuł* 'kosilem' — *ty kośuł* 'kosileś', *my kuśili* 'kosiliśmy' — *wy kuśili* wiążą się z interferencją na gwarę polską systemu gwarowego ukraińskiego, w którym, podobnie jak w całym makrosystemie językowym ukraińskim, panują bezkońcówkowe formy cz. przeszłego typu *ja muło'tyf* 'młóciłem' — *ty muło'tyf* 'młóciłeś', *ja mu'tof* 'mlełem' — *ty mu'towa* 'mlełoś'. Tym ostatnim w gwarze polskiej (pokolenia najstarszego) odpowiadają formy, oczywiście fonetycznie przystosowane do systemu języka polskiego, następujące: *ja młućuł* — *ty młućuł*, *ja melle* — *ty melle* itp. Jak widać, owa interferencja systemu gwarowego ukraińskiego na gwarę polską dokonała się tu wyłącznie na poziomie systemu morfologicznego. Struktura fonetyczno-akcentuacyjna tych form cz. przeszłego jest zdecydowanie polska. Różne przedstawione wyżej fakty dowodzą, że owe zmiany na terenie badanym zostały przeprowadzone w odległej przeszłości i w sposób systemowy, skoro te formy czasu przeszłego bez użycia końcówki oraz w wersji fonetycznej polskiej zachowują się do chwili obecnej z akcentem na sylabie drugiej.

Nie wnikając w szczegóły można stwierdzić, że geneza form czasu przeszłego z końcówką ruchomą i z akcentem na sylabie trzeciej (zarówno w formach sg., jak i pluralis) wiąże się bezpośrednio z owymi historycznie ustabilizowanymi formami typu *ja 'chożuł* — *my 'chu'żili*. Ich systemowa trwałość, z konsekwentnie zachowanym i utrzymywanym akcentem na sylabie drugiej, była to tego stopnia w systemie gwarowym zakodowana, że nawet wtórne wprowadzenie do form imiesłowu końcówek ruchomych *-em*, *-eś* itd. nie spowodowało, już w tych nowych strukturach cz. przeszłego, przesunięcia miejsca akcentu na sylabę inną: pozostało ono nadal związane z formami imiesłowu jako trwała cecha systemowa gwary badanej, przeciwstawiająca się także pod tym względem systemowi akcentuacyjnemu gwar ukraińskich. Wydaje się, że owa tendencja do zachowania pierwotnego miejsca akcentu na sylabie drugiej imiesłowu była jednocześnie jednym z przejawów obrony danego systemu przed jego destrukcją, zarówno na poziomie podsystemu morfologicznego, jak i semantycznego.

Można zatem przyjąć, iż w strukturze językowej gwary polskiej (oczywiście pokolenia najstarszego) morfemy ruchome *-em*, *-eś* itd. są traktowane jako elementy fleksyjne o charakterze redundantnym, czyli również pod względem funkcjonalnym mało istotne lub wręcz zbędne. O sztuczności pojawiających się pod wpływem języka ogólnopolskiego nowych form czasu przeszłego z cząstkami ruchomymi świadczą także m.in. formy typu *ja 'pśyńus* || *'pśyńustem* || *ja 'pśyńustem*.

RÉSUMÉ

L'auteur de l'article démontre que — dans le patois étudié — l'accent sur l'antépénultième dans les formes du type *ʃexatəm* accuse un lien direct avec l'accent (fixé ici de longue date) sur la deuxième syllabe dans les formes du passé du type *ja ʃexat* — *my ʃexali*. On constate en effet que l'apparition, dans le patois examiné, des terminaisons mobiles des participes, due à l'interférence de la langue polonaise standard, reste toujours un phénomène purement formel, très peu important, voire superflu du point de vue structuro-fonctionnel. Cela résulte du fait que — dans la structure linguistique du patois en question — c'est une combinaison de l'ancien participe II avec le pronom personnel correspondant qui reste la principale unité exprimant le temps passé.

